

literatuur wordt ervan uitgegaan dat in de loop van de achttiende eeuw gemiddeld 200 schepen uit de West in de Republiek arriveerden. Indien dit juist is, zou de totale waarde van deze invoer jaarlijks f30.000.000,- hebben bedragen. Dat bedrag is van een vergelijkbare orde ten opzichte van de f27.000.000,- die de commissie Wijn in 1787 noemt. Het moge duidelijk zijn dat de Atlantische handel in de loop van de achttiende eeuw de handel met Azië, van circa f20.000.000,-, ruim overtrof.

Uit deze dissertatie blijkt dat de omvang van de handel in het Atlantisch gebied systematisch te laag is geschat. Dat komt deels omdat bijna alle tot nu toe verzamelde gegevens gebaseerd zijn op belastingen, zoals het recognitiegeld geïnd door de West-Indische Compagnie of het paalgeld. In deze bronnen komen niet de werkelijke omvang en de marktwaarde van de producten voor, maar de fiscale hoeveelheid en waarde. Net zomin als de onroerend zaken belasting (OZB) de werkelijke waarde van het huis geeft. Omdat Reinders Folmer-van Prooijen de bedrijfsgegevens gebruikt, blijkt de werkelijke waarde van de verscheepte ladingen.

Het is jammer dat de activiteiten en het functioneren van de MCC niet in een context geplaatst worden. Veel van het gepresenteerde materiaal verliest zo zijn waarde. Wat zegt het gevonden rendement van het geïnvesteerde vermogen nu? Was dit nu laag, hoog of gemiddeld? Tegenwoordig hebben bouwbedrijven vaak ook niet meer rendement dan een paar procent. In wat voor soort markt opereerde de compagnie? Wat voor soort ondernemersgedrag vertoonden de directeuren? Mevrouw Reinders Folmer-van Prooijen eindigt met de opmerking dat diegenen die in 1720 in de MCC voor £500 hadden geïnvesteerd, in 1755 slechts £93:15:00 aan dividend hadden ontvangen. Zij hadden gegokt en verloren (167). Waarom hielden ze dan zo lang hun aandeel vast en waarom heeft het bedrijf daarna nog decennia lang bestaan? De MCC lijkt een typische nichespeler. De directeuren waren niet zozeer op zoek naar superwinsten, maar op marktleiderschap op lange termijn: eerst de handel op de Spaanse koloniën, later de slavenhandel.

Van goederenhandel naar slavenhandel is een waardevol boek, maar het zou aan betekenis hebben gewonnen wanneer het gevonden rendement op het geïnvesteerd vermogen in de context van de marktform, waarin de compagnie opereerde, was geplaatst. Hierbij is de vraag open blijven staan waarom bij een laag dividend handelsactiviteiten nog decennia lang zijn uitgeoefend. Tot slot: een boek met veel boeiende en nuttige gegevens dat zeker ook uitdaagt tot verdere studie naar de MCC.

Victor Enthoven

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

A. van Drenth, F. de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1999, 296 biz., f49,50, ISBN 90 5356 385 7).

Dat het feminisme zich ontwikkelde in samenhang met de protestantse opwekkingsbewegingen van de vroege negentiende eeuw, is de laatste jaren in diverse vrouwenhistorische publicaties aangetoond. Leverde de Verlichting de rationele argumentatie voor het gelijkheidsdenken, de christelijke overtuiging bezielde sociaal-bewogen strijdsters bij hun werk in de openbare sfeer. Volgens de historicus Thomas Haskell speelde daarbij ook een nieuw humanistisch engage-

ment in West-Europa en Noord-Amerika een grote rol. De exploitatie van zwarte slaven, prostituees, gevangenen en geestelijk gebrekkiger, was niet langer een aanvaardbaar verschijnsel. Mannen en vrouwen uit de kringen van quakers en evangelicals gingen zich wijden aan de verheffing van deze gedepriiveerden. Onverschilligheid, uitstoting en wrede bestraffing maakten plaats voor compassie, bescherming en liefdevolle zorg. Met deze, door Michel Foucault als 'pastorale macht' getypeerde benadering trachtte men de samenleving te reguleren. Dit type macht, afkomstig uit het mentale regime van de kerk, veronderstelde dat elk mens een ziel en een geest bezit met verstand en gevoel. De confrontatie met de problemen van armen en misdeelden veranderde vervolgens het denken over sociale verantwoordelijkheid en de houding van de staat.

De aandacht voor religie in de feministische historiografie dateert al van de eerste golf. Johanna Naber schreef portretten van vrouwen die zich, geïnspireerd door de bijbel, inzetten voor de vrouwelijke medemens. De Engelsen Elizabeth Fry en Josephine Butler — het onderwerp van de hier besproken studie — figureerden prominent in haar bundel *Wegbereidsters* (1909). Fry ontfermde zich vanaf 1816 over vrouwelijke gevangenen die onder mensonwaardige omstandigheden leefden. De verwilderde schepsels kwamen onder toezicht van bewaaksters, kregen werk en bijbels onderricht. Vanuit de Londense gevangenis Newgate breidde Fry haar hervorming uit naar inrichtingen over heel Engeland en Europa, inclusief Nederland. Vijftig jaar later waagde Butler het om vanuit een religieuze gedrevenheid te ageren tegen de gereglementeerde prostitutie. Haar vlammeende toespraken tegen de dubbele seksuele moraal leidden soms tot woeste taferelen. Dikwijls kon zij geen bijeenkomsten organiseren, omdat de verhuurders bang waren voor represailles van de plaatselijke bordeelhouders. Ook zij werkte internationaal. Haar bezoek aan Den Haag leidde in 1884 tot de oprichting van de Nederlandsche vrouwenbond tot verhooging van het zedelijk bewustzijn, een van de eerste politieke vrouwenorganisaties hier te lande.

Naber accentueerde de heilige daadkracht van deze vrouwen door ze te contrasteren met de achtergrond van de duistere en zondige wereld waarin zij opereerden: gewapend met een diep geloof, persoonlijk geweten en plichtsbefef wisten zij hun moeilijke arbeid te volbrengen. Met deze heroïsche geschiedschrijving wilde Naber haar 'beschaafde' seksegenoten aansporen tot actie. Annemieke van Drenth en Francisca de Haan hebben uiteraard een andere bedoeling. In hun boek, een van de resultaten van het NWO-aandachtsgebied 'genderen zorg' (1992-1997), staat het begrip 'zorgende macht' centraal. De auteurs presenteren een seksespecifieke herformulering van Foucaults pastorale macht en laten tegelijkertijd de dubbele secularisatie van deze sociale strategie overtuigend zien (hoofdstukken 1 en 2). In plaats van de verlossing na het leven werd het welzijn op aarde in het vooruitzicht gesteld; de clerus werd vervangen door mannelijke en vrouwelijke leken die zorg als een speciale (machts)techniek inzetten. Vrouwen uit de gegoede burgerij verwierven zich een plaats in de productie en verspreiding van zorgende macht. In dit proces werden zij als 'moderne sociale subjecten' geformeerd. Fry en Butler representeren bij uitstek de vrouwelijke betrokkenheid in de opkomende zorgende macht. Hun leven is fraai in beeld gebracht (hoofdstukken 3 en 4). Volgens Van Drenth en De Haan was hun werk niet zozeer geïnspireerd door liberaal-politieke opvattingen over gelijke rechten voor vrouwen, maar door het protestants geloof dat uitging van de gelijkwaardigheid van beide seksen. Beide vrouwen hebben het politieke klimaat ingrijpend veranderd en hun invloed op de ontwikkeling van het feminisme is groot geweest. *The rise of caring power* is historiografisch ook een aanwinst omdat het de wisselwerking tussen het Engelse en Nederlandse feminisme verduidelijkt (hoofdstukken 5 en 6).

De auteurs nemen de religieuze motieven van Fry en Butler serieus. Zij willen ze niet reduce-

ren tot zelfbelang of tot een middel om anderen te onderdrukken. Tot zover kan ik meegaan. Maar dergelijke motieven staan meestal niet op zichzelf en dienen in dat opzicht kritisch onderzocht te worden, en daar ontbreekt het in deze studie wel eens aan.

Foucault benadrukte dat in elke machtsuitoefening sprake is van zelfformatie. Deze interactie wordt in *The rise of caring power* waargenomen in de zorggebonden praktijken van vrouwen. Fry en Butler gingen zichzelf in en door hun werk op een nieuwe manier als vrouwen zien. Zij creëerden een collectieve identiteit voor (rijke) vrouwen die een speciale verantwoordelijkheid voelden, niet voor hun eigen familie maar allereerst voor het welzijn van hun sekse. Deze identiteit was niet gefundeerd in moederlijkheid maar in een soort religieus beleefd 'zusterschap'. Waarom zouden vrouwen andere vrouwen helpen? Volgens de auteurs omdat vrouwen in gevangnissen en op slavenplantages door mannen mishandeld werden en mannelijke hulp zich niet op het zwakke geslacht richtte. Zorgende vrouwen 'therefore had to intervene on behalf of their fellow women' (18). Zij belichaamden bovendien vrouwelijkheid en juist deze eigenschap stelde hen in staat om een persoonlijke verandering van de gedepriveerde vrouwen te bewerkstelligen. Zorgende macht was in termen van Fry de macht van het voorbeeld, zo halen de auteurs haar instemmend aan. De dames konden de stakkers zover krijgen door ze hoop en uitzicht op verandering te bieden, en door ze materiële en psychologische steun te geven.

De vraag rijst waarom de zelfformatie van zorgende vrouwen niet even goed gericht zou zijn geweest op de sekse van hun eigen stand. Sociale en etnische verschillen waren destijds gigantisch. Om die reden werd bijvoorbeeld beperkt vrouwenkiesrecht in bepaalde feministische kringen aangehangen. Zelfs abolitionisten als William Wilberforce bleven geloven in de superioriteit van de witte, christelijke cultuur, zo constateren ook Van Drenth en De Haan (35). Het is daarom onwaarschijnlijk dat het zorgende machtsvertoog van vrouwen niet bloot stond aan deze spanningen. De auteurs stellen weliswaar dat een hiërarchische relatie inherent was aan de zorg voor vrouwelijke gevangenen, maar dat impliceerde volgens hen geen klassebelang (70). Het was de godsdienstige overtuiging van de helpsters die een sterke genderidentificatie vergemakkelijkte, niet alleen met arme vrouwen maar ook met voormalige prostituees. Hier dreigt de nadruk op 'echte' religieuze motieven uit te lopen op een heiligverklaring van de pioniersters.

Religieus gekleurde zelfopoffering grenst dicht aan hoogmoed en morele superioriteit. Dat gold voor nonnen en begijnen, maar ook voor protestantse pioniersters en feministes. Lijden voor het grote doel werkt soms verslavend en verheft juist degene die zegt op te komen voor de 'gevalzen zusters'. Over deze ambivalenties vernemen we in *The rise of caring power* weinig. Anne McClintock heeft gewezen op de obsessionele nieuwsgierigheid van de middenklasse voor de vuiligheid en barbarij van de onderklasse. Dit voyeurisme kan ook de nieuwe zorgactiviteiten beïnvloed hebben. Het publieke optreden van Elizabeth Fry voor de vrouwelijke gevangenen van Newgate ten overstaan van de *high society* (57) riep althans bij mij associaties op met wat tegenwoordig emotie-tv heet. Weerbarstige elementen als deze laten zich slecht opnemen in een geschiedschrijving die zich vooral richt op het bewijzen van religie als fundament van openbaar optreden van vrouwen. Van Drenth en De Haan hebben een belangrijk boek geschreven, maar meer afstand en ironie ten aanzien van de zorgende dames had hun argument nog sterker gemaakt.

E. M. C. van Enk, *Britse kooplieden en de cultures op Java. Harvey Thomson (1790-1837) en zijn financiers* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1999; [S. 1: s. n., Loolaan 41-60, 7314 AD Apeldoorn], vi+291 blz.).

Dit is een ietwat eigenaardig boek over een boeiend onderwerp. De vraagstelling betreft de oorsprong van de grote landbouwondernemingen op Java, zoals die tot bloei waren gekomen tijdens het cultuurstelsel (1830-1870), en behandelt in het bijzonder de kwestie of en zo ja in hoeverre niet-Nederlandse ondernemers daarbij een belangrijke rol vervuld hebben. Het eigenaardige heeft te maken met het feit dat het boek op verschillende gedachten lijkt te hinken. Het is uitdrukkelijk *niet* opgezet als een biografie van de ondernemer Harvey Thomson, na-zaat aan moederszijde van de auteur, terwijl zijn Schotse achtergrond en levensloop op Java de rode draad vormen van het verhaal. Het gaat onmiskenbaar over ondernemingsstrategie, maar een bedrijfshistorische analyse ontbreekt nagenoeg geheel, een kwantitatieve onderbouwing van de argumentatie is in ieder geval afwezig. De conclusie van het boek is subtiel: de wortels van het cultuurstelsel lagen niet in de korte periode van Brits bewind over Java (1811-1816), maar particuliere Britse ondernemers vervulden wel een sleutelrol bij de vormgeving van de exportlandbouw op Java gedurende de daarop volgende jaren.

Harvey Thomson kwam op Java aan in 1811 en trad in de jaren 1817-1824 op als pachter nabij Yogyakarta. Hij legde zich toe op indigo en koffie maar ondervond tegenwerking van het gouvernement, keerde voor een paar jaar terug naar Schotland en beproefde vanaf 1828 opnieuw zijn geluk als planter, dit keer hij Pekalongan aan de noordkust van Java. Hij overleed in 1837 op ze venen veertigjarige leeftijd. Volgens de auteur, die overigens eerder een biografie van hem verzorgde, beleefde hij zijn gelukkigste jaren in Yogyakarta terwijl Pekalongan zoals ze schrijft 'een verkeerde keus' was. Door de gedetailleerde beschrijving van Thomsons activiteiten op Java, vervat in de hoofdstukken 9 tot en met 13 (137-262), krijgt de lezer een heel aardig inzicht in het wel en wee van het plantersbestaan aan de vooravond van het cultuurstelsel. Het relaas is gebaseerd op origineel archiefonderzoek in het KITLV te Leiden (brievenboeken) en het nationaal archief te Jakarta (niet-overgebrachte koloniale stukken). Het verhaal is wat minder samenhangend tijdens de lange aanloop die de hoofdstukken 2 tot en met 8 (14-136) beslaat en van Schotland, met Adam Smith erbij, tot de VOC, Raffles en de particuliere landerijen in de Preanger zwenkt. Een enkele keer valt de blik van de lezer op een onnauwkeurigheid in de weergave van historische feiten, bijvoorbeeld over de oprichting van de KPM in 1888 (267).

Een belangrijke verdienste van dit proefschrift is dat het een haast vergeten discussie in de economische geschiedschrijving van Java in de negentiende eeuw nieuw leven inblaast. Het cultuurstelsel is heel belangrijk geweest en heeft terecht veel aandacht gekregen maar kwam niet uit de lucht vallen. Mevrouw Van Enk spoort ons aan de ontstaansgeschiedenis verder uit te diepen.

J. Thomas Lindblad

J. Hagedoorn, *Overdracht van meer dan letters... Van Gorcum 1800-2000* (Assen: Van Gorcum, 2000, 190 blz., ISBN 90 232 3654 8).

De auteur meldt in de inleiding dat hij bij het schrijven van dit gedenboek, met name voor de eerste 125 jaar, weinig bronnenmateriaal tot zijn beschikking had. Veel archiefmateriaal is